पाणिनीयशिक्षा

१. प्रतिज्ञा

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा।

शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः।।१।।

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः।

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्।।२।।

शब्दोच्चारणविषये लौकिकेषु वैदिकेषु च प्राचीनेषु शिक्षाग्रन्थेषु यादृशं पाणिनीयं मतं कथितं तत्प्रकृष्टरूपेण कथयिष्यामीति तद् शिष्यजनो जानीयात्=अवबुध्येत।।१।।

पूर्वेषु प्रातिशाख्यादिशास्त्रेषु स्पष्टतया प्रतिपादितत्वेन प्रसिद्धमपि अध्येतुमसमर्थैरल्पज्ञानिभिः सामान्यतो ज्ञातमपि विशेषतोऽज्ञातं यज्ञादिप्रयोगे उच्चारणकाले स्थानप्रयत्नादिनोच्चारणमूलकम् अपभ्रंशजन्यात् दोषात् रक्षणाय बालानामपि सुखबोधाय च लघुना=सरलरीत्या, वाचः उच्चारणे विधिं स्पष्टीकरिष्यामि इति।।२।।

२. वर्णसङ्ख्या–

त्रिषष्टिश्चतुष्षष्टिर्वा वर्णाः सम्भुमते मताः।

प्राकृते संस्कृते चाऽपि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा।।३।।

शौरसेन्यादिप्राकृतभाषायां वैदिकलौकिकसंस्कृतभाषायां च ब्रह्मणा स्वयं प्रतिपादिता वर्णाः **त्रिषष्टिः, चतुः षष्टिः** वा विदुषां सम्मता वर्तत इति तात्पर्यम्।

३. वर्णानां पृथक्-पृथक् भेदः संख्या च

स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः।

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः।।४।।

अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क पौ चाऽपि पराश्रितौ।

दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च।।५।।

अकारादयः स्वरा **एकविंशति** सङ्ख्याकाः, कादयो मावसानाः स्पर्शाः **पञ्चविंशति**सङ्ख्याकाः, यकारादयो

हकारान्ता अन्तस्थाः ऊष्माणश्चेति **अष्टौ** वर्णाः, वर्गप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थसमानधर्मवर्णा कुँ खुँ गुँ घुँ इति लिपिभिर्वर्णसमाम्नायलेखे सङ्केतिताः यमाख्याः नासिकास्थाना वर्णाः **चत्वारः, अनुस्वार विसर्गः, जिह्वामूलीयः, उपध्मानीयः, दुःस्पृष्टः** इत्यपि व्यवह्रियमाण प्लुतलृकारश्चेति संकले **त्रिषष्टिः** वर्णाः विज्ञेयाः। अनुस्वारमतविशेषे अनुस्वाररङ्गभेदभिन्नस्य द्वित्वेन च गणने चतुःषष्टिः वर्णा बोध्याः।

४. वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्।।६।।

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्।

प्रातस्सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्।।७।।

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्।

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्।।८।।

सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः।

वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः।।९।।

जीवो बुद्ध्या विषयान् सम्यग् ज्ञात्वा विचार्य च वक्तुमिच्छया मनः योजयति, मनः शारीरम् अग्निं व्यापारे प्रवर्तयति, तथा प्रवृत्तोऽग्निः कोष्ठ्यं वायुं प्रेरयति।।६।। तथा प्रेरितो वायुः उरसि चरन् प्रातः सवनभक्तं गायत्रंछन्दोऽनुगतं मन्द्रं स्वरम् उत्पादयति।।७।। कण्ठे चरन् माध्यन्दिनसवनभक्तं त्रिष्टुप् छन्दोऽनुगतं मन्द्रतारमध्यवर्तिनं स्वरम् उत्पादयति, शिरसि चरन् तृतीयसवनभक्तं जागतछन्देऽनुगतं तारं स्वरं जनयति।।८।। यथास्थानं त्रिविधान् स्वरान् उत्पादयिता उदीर्णः वायु मूर्ध्नि प्रतिहतो वदनं (मुखं) प्राप्य अकारादिकान् वर्णान् जनयति इति।।९।।

५. वर्णभेदकारणगणना–

स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नाऽनुप्रदानतः।

इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत।।१०।।

तथोत्पन्नानां वर्णानाम् उदात्तदिस्वरात्, ह्रस्वदीर्घादिकालात्, कण्ठमूर्धताल्वादिस्थानात्, आभ्यन्तरप्रयत्नबाह्यप्रयत्नाभ्यां चेति पञ्चप्रकारेण विभेदो भवति इति वर्णविशेषज्ञाः शास्त्रज्ञाः कथयन्ति। तद्वर्ण विकारं सूक्ष्मेक्षिकया जानीयात्।।१०।।

६. स्वरकृतकालकृतवर्णभेदा–

उदात्तश्चाऽनुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः।

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि।।११।।

अकारादिषु स्वरेषु उदात्तः अनुदात्तः, स्वरितश्चेति त्रयः स्वराः, ह्रस्वः दीर्घः, प्लुत इत्येते कालकृतभेदाः भवन्ति।।११।।

७. पाठस्वर-गानस्वर-संवादः–

उदात्ते निषादगन्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ।

स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः।।१२।।

गान्धर्ववेदे गाने वा प्रसिद्धौ निषादगान्धारौ स्वरौ वैदिके स्वरे अन्तर्भवतः, तथैव ऋषभधैवतौ स्वरे अनुदात्ते अन्तर्भवतः, प्रसिद्धाः षडज-मध्यमपञ्चमस्वराः वैदिकस्वरितस्वरमूला इति स्वरिते अन्तर्भवन्ति। इति।।१२।।

८. वर्णस्थानगणना-

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च।।१३।।

अकारादीनां वर्णानाम् उरः, कण्ठः, मूर्धा, जिह्वामूलम्, दन्ताः, नासिका, ओष्ठौ तालु चेति अष्टौ स्थनानि भवन्ति। (उरः=वक्षः)

९. उष्मगतिभेदाः-

ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च।

जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः।।१४।।

ऊष्मणः =विसर्गस्य ओकारभावः, विवृत्तिः, शकारभावः, षकारभावः, सकारभावः, रेफभावः, जिह्वामूलीयभावः, उपध्मानीयभावश्चेति अष्टप्रकारेण परिणता भवन्ति।

१०. ऊष्मगतिविशेषविचारः-

यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम्।

स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः।।१५।।

यदि ओभावप्रासिमता सन्धिना युक्तं पदम् उकारादिकपदपरं भवति तर्हि तादृशं पदम् अकारस्वरान्तं जानीयात्, यत् परस्थिताऽनुकारादिकपरम् ओभावप्रासिमता सन्धिना युक्तं पदं भवति तर्हि तत् स्पष्टरूपेण विसर्गस्य ओभावप्रासिरूपेण गतिविशेषेण युक्तं पदम् अवबुध्येत।

११. वर्णविशेषस्थाननिरूपणम्-

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्।

औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्।।१६।।

कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू।

स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लतुलसाः स्मृताः।।१७।।

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः।

एऐ तु कण्ठतालव्यौ ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ।।१८।।

वर्गपञ्चमवर्णैः संयुक्तम् अन्तस्थासंज्ञकैः वर्णैः संयुक्तं च हकारम् उकारस्थानकं जानीयात्, वर्गपञ्चमैर्वर्णैः अन्थासंज्ञकैर्वर्णैश्चाऽपि असंयुक्तं हकारं तु कण्ठस्थानकमेव जानीयात्।।१६।।

अकारहकारौ कण्ठस्थानौ, इकारः चवर्गीयवर्णः यकारः शकारश्च तालुस्थाीयः। उकारः पवर्गीयवर्णौ ओष्ठस्थानौ, ऋकारटवर्गीयवर्णः-रेफ-षकारा मूर्धस्थानकाः, लृकार-तवर्गीयवर्णः लकारः शकरश्च दन्तस्थानका वर्णा भवन्ति।।१७।।

कवर्गीयवर्णो बुधैः जिह्वामूलोत्पन्नः कथितः, वकारो दन्तकरणकः ओष्ठभवः स्मृतः, ऐकारैकारौ बुधैः कण्ठतालुभवौ कथितौ, ओकारौकारौ कण्ठोष्ठोत्पन्नौ कथितौ इति।

१२. ए ओ ऐ औ- वर्ण विचारः

अर्धमात्रा तु कण्ठया स्यादेकारैकारयोर्भवेत्।

ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम्।।१९।।

ऐकारे औकारे च आद्यअर्धमात्रात्मको भागः कण्ठ स्थानकस्य अवर्णस्य भवेत्। एकारे ओकारे च आद्यः मात्रात्मको भागः कण्ठस्थानकस्य अवर्णस्य भवेत् परिशेषात् अवशिष्टो भागः ऐकारे एकारे च इवर्णस्य औकारे ओकारे च उ वर्णस्य भवेत्, तयो ऐकारौकारयो एकारौकारयोश्च पूर्ण भागयोः अवर्णयो क्रमेण विवृतं संवृतं च करणं भवति।

१३. संवृत विवृतवर्णविशेष विचारः

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम्।

घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः।।२०।।

स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्।

तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च।।२१।।

ह्रस्वम् अवर्णं संवृतं ज्ञेयम्, दीर्घं तु अवर्णं विवृतं ज्ञेयम् सर्वे घोषवन्तो वर्णाः संवार प्रयत्नाः कथिताः, अघोषवर्णा विवारप्रयत्नवन्तः कथिताः सन्ति। अकारादीनां स्वराणां शषसहानां च करणं विवृत कथितम्, स्वरेभ्यः शषसहेभ्यश्च एकारौकारौ विवृततरौ स्मृतौ एकारोकाराभ्यामपि ऐकारौकारौ विवृततरौ निगदितौ इति।

१४. अनुस्वार यम-अयोगवाहवर्णविचारः-

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते।

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः।।२२।।

अनुस्वारस्य, यमाख्यानां वर्णानां च उच्चारणस्थानं नासिका कथ्यते। अयोगवाहनामका अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयमनासिक्या वर्णा स्वाश्रयभूतस्व-पूर्ववर्तिस्वरस्थानभागिनः विज्ञेयाः।

१५. अनुस्वाराद्युच्चरणवैशिष्ट्यनिरूपणम्-

अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यः स्वरानुगः।

अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं होः शषसेषु च।।२३।।

अनुस्वारे विवृत्त्यां तु विरामे चाऽक्षरद्वये।

द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रोकारवकारयोः।।२४।।

स्वरस्य पृष्ठे आगतः अनुस्वारः (स्वरमनुगच्छन् अनुस्वारः) हकाररेफ-श ष ष स इत्येतेषु परेषु तु नित्यं दन्तमूलस्थानकः जम्भरूपः, तुम्बीवीणाध्वनितुल्यो ध्वनि उच्चारणीयः।

यथा वकारौकारयोः उच्चारणीययोः सतो ओष्ठौ द्विवारं प्रचालयेत् तथैव अनुस्वारे, विवृतौ, विरामे, अक्षरद्वये च ओष्ठ्यो स्वरयोर्मध्ये विद्यमाने सति तयोः ओष्ठयोः स्वरयो उच्चारणीययो सतो ओष्ठौ द्विवारं प्रचालयेत्।

१६. वर्णोच्चारणे कौशलवर्णनम्-

व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत्।।२५।।

यथा व्याघ्री मम शावको मुखात् कदाचित् न पतेत् न वा छिद्रितं भवेत् इति चिन्तयन्ती भीता सती सावधानतया तां दंष्ट्राभ्याम् इतस्ततः नयति परं तं न पीडयति तथैव वर्णोच्चरणकर्त्रा अकारादिकान् वर्णान् प्रयोजयेत्= उच्चारयेत् इति।

१७. रङ्गवर्णोच्चारणनिरूपणम्-

यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रऽाँ इत्यभिभाषते।

एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराऽ।ँऽ इव खेदया।।२६।।

रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम्।

दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत्।।२७।।

हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि।

नासिकायां तथाऽर्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता।।२८।।

हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरन्।

मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाऽ।ँ इति निदर्शनम्।।२९।।

यथा सुराष्ट्रदेशोत्पन्ना गुर्जरी तक्रविक्रयिणी गोपालवनिता येन प्रकारेण ह्रस्वान्तमपि तक्रपदं दीर्घान्तं कृत्वा तद्दीर्घकृतस्वरप्रान्ते ह्रस्वम् ऑ इत्येतादृशं वर्णं योजयित्वा स्वतक्रविक्रयार्थं भ्रमणसमये तक्रऽऽऑ'' इति वदति एवमेव ''खे अराऽऽआँऽ इव खेदया'' इत्यादिषु स्थलेषु रङ्गवर्णा उच्चारणीयाः।

वेदाध्यायिनो जना रङ्गवर्णं पटुतया प्रस्फुटतया उच्चारयेयुः रङ्गपूर्ववर्तिनं स्वरं न ह्रस्व कुर्युः तं दीर्घम् उच्चारयेयुः रङ्गपूर्ववर्तिदीर्घस्वरोच्चारणानन्तरं नासिकामात्रस्थानकं वर्णं रङ्गाख्यम् उच्चारयेयुः।।२७

हृदये तु एकमात्रः मूर्धनि तु अर्धमात्रः तथा नासिकायाम् अर्धञ्च एवं रङ्गस्य द्विमात्रता बोध्या।। २८।।

उरः स्थलादुपरि आगच्छन् कांस्यवाद्यध्वनिना समानं ध्वनिः दधद् मृदु द्विमात्रश्च रङ्ग उच्चारणीयः, तद्यथा– ऋग्वेदे जघन्वाऽाँ इति। २९।।

१८. कम्पस्वरोच्चारणवैशिष्ट्यवर्णनम्

मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पाश्वौं समौ भवेत्।

सरङ्गं सम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम्।।३०।।

कम्पनशीलं स्वरमुच्चारणकाले स्वरमध्यभागे कम्पितम् इव कृत्वा उच्चारयेत्, मध्यभागात् पूर्वं परं च भागम् उदात्ततया, अनुदात्ततया वा तुल्यं (समानं) कृत्वा उच्चारयेत्, यदि क्वचित् कम्पस्वरः रङ्गसहितो भवति तदा रङ्गसहितं स्वरं कम्पयेत्। यथा– ऋग्वेदे आगत वरष्याँ ३ इत्यत्र सरङ्गः कम्पस्वरो विद्यते।

१९. वर्णोच्चारण कौशलमहात्म्यम्-

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाऽव्यक्ता न च पीडिताः।

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते।।३१।।

उपरि वर्णितेन प्रकारेण अकारादयो वर्णा उच्चारणीयाः, शिथिलकरणप्रयोगेन अव्यक्ता वर्णाः नोच्चारणीयाः न अतिदृढ़करणप्रयोगेण पुरुषीकृताः वर्णा अपि उच्चारणीयाः। सुष्ठु वर्णोच्चारणेन उच्चारणकर्ता ब्रह्मलोके ब्राह्मणसमाजे वाऽपि सत्कार्यः पूजनीयो भवति।

२०. अधमपाठकलक्षणम्-

गीती शीघ्री शिरः कम्पी तथा लिखितपाठकः।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः।।३२।।

गायन्निव पठन् अतिशीघ्रतया पठन् शिरः कम्पनं कृत्वा पठन्, गुरूच्चरणानुच्चारणरहितम् अनभ्यस्तं लिखितं वेदादिकं पठन् अर्थज्ञानरहिततया पठन्, अल्पकण्ठज्ञतया पठन् एते षट् प्रकारकाः पाठकाः अधमपाठकाः कथ्यन्ते।

२१. पाठकगुणाः-

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।

धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः।।३३।।

मधुरत्वम् सुश्रत्वम्- वर्णानामुच्चारणे स्पष्टत्वम्, अक्षरव्यक्ति- वर्णानां स्पष्टता, पदच्छेदः= अर्थानुसारं पदविभागः, सुस्वारः, धैर्यम्= स्थैर्यम्, धैर्यपूर्वकम्, लयसमर्थम्, = लयछन्दोयुक्तम् एते पाठकानां षड् गुणा= शोभनाः धर्माः बोध्याः इति।

२२. पाठकप्रकारविशेषाणां निषेध -

शङ्कितं भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम्।

काकस्वरं शिरसिगतं तथा स्थानविवर्जितम्।।३४।।

उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम्।

निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम्।।३५।।

शङ्कायुक्तं भययुक्तम्, उत्युच्चैः प्रयुक्तम्, अस्पष्टम्, अनुनासिकीकृतं, काकवाशितवत्= काकस्वरवत् कटुस्वरम्, शिरसिगम्= अतिशीघ्रमुच्चारितम्, तथैव स्व-उच्चारणस्थानात् भिन्नोच्चारणस्थानात् अन्यत् उच्चारितं वर्णं न वदेत्।।३४।। उपाशुं= अनिर्गतशब्दम् अन्येन न श्राव्यम्, दष्टम् दन्तपङ्क्तिविश्लेषरहितम् अति शीघ्रम् निरस्तम्= अम्बूकृतम् = स्ठीव। (हिन्द्याम्, थूक) निक्षेपणसहितम्, विलम्बितम्= अतीव मन्दगतिकम् (अतिशनैरुच्चारितम्), गद्गदितम्=श्लथकण्ठस्वरम्, प्रगीतम्, गानस्वरयुतम्, निष्पीडितम्, = अतीव दृढेन स्थानकरणसंयोगेनोच्चरितम् ग्रस्तपदाक्षरम्= एकेन पदेन अन्यस्य पदस्य एकेन अक्षरेण अन्यस्य अक्षरस्य अतिक्रमणेन युतम्, अपि वाक्यं न उच्चारयेत्। दीनम्= उत्साहरहितम्, सानुस्वारं सम्पूर्णम् आनुनासिक्येन युक्तञ्च वाक्यं नोच्चरयेत् इति।

२३. श्रौतसोमयागेषु त्रिषु सवनेषु वाचः स्थानविशेषाणां प्रयोगस्य प्रकाराः-

प्रातः पठेन्नित्यमुरः स्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन।

माध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसङ्कूजितसन्निभेन।।३६।।

तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम्।

मयूरहंसान्यमृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन।।३७।।

सोमयागेषु प्रातः कालिके सवने (यज्ञे) उरः स्थितेन व्याघ्रध्वनिसदृशेन स्वरेण शास्त्रादिवाक्यं पठेत्। माध्यन्दिने सवने सदा कण्ठगतेन चक्रवाकूकूजिततुल्येन स्वरेण शास्त्रादिकं पठेत्। तृतीयं संवनं शास्त्रादिकं तु तारस्वरं विजानीयात्। तत्र शास्त्रादिपाठादिषु उच्त्तमस्थानगतम् तारः स्वरः मयूर हंस कोकिलस्वरतुल्येन शिरः स्थितेन नादेन उच्चारणीयः।।३६-३७।।

२४. आस्यप्रयत्ना: (आभ्यन्तरप्रयत्ना)

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टा: शल:स्मृता:।

शेषा: स्पृष्टा हल: प्रोक्ता निबोधाऽनुप्रदानत:।।३८।।

स्वरा: (अच्‌वर्णा:), अस्पृष्टा = विवृता, अन्तस्था (यण्‌वर्णा:) ईषत्स्पृष्टा, ऊष्माण: (शल्‌वर्णा) अर्धविवृता: कथिता:, अवशिष्टा (मकारादिपकारर्यन्तम्) वर्णा: स्पृष्टा निगदिता:। अथ बाह्यप्रयत्नतो वर्णभेदान् जानीहि।।३८।।

२५. अनुप्रदानम् (बाह्य प्रयत्ना:, स्वरयन्त्रप्रयत्ना: वा)

अमोऽनुनासिका अहो नादिनो ह झष: स्मृता:।

ईषन्नादा यण्जशस्तु श्वासिनस्तु खफादय:।।३९।।

ईषच्छ्वासाँश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते।

दाक्षीपुत्र: पाणिनेय येनेदं व्याहृतं भुवि।।४०।।

अह:= हकाररेफवर्जिता: अनुासिका= मुखनासिका अपि अम् अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ य व ल ञ म ङ ण न इत्येते वर्णा:, ह झ ष = हकार झ भ घ ढ ध इत्येते वर्णा नादिन: = नादवन्त:, स्मृता:= निगदिता:। यण्–जश् य व र ला, ज ब ग दा: तु = ईषन्नादा: = अल्पनादवन्त: कथिता:। ख फा दय: = ख फ छ ध था, तु = हि, श्वासिन: = श्वासवन्त स्मृता: /३९, चर = च ट त क प श ष स इत्येतान् वर्णान् ईषच्छ्वासान्= अल्पश्वासवत: जानीयात्। एतत् अत्र प्रोक्तं शास्त्रं गो: = वाच:, धाम्= स्थानम् प्रचक्षते = कथ्यते। येन एतत्कार्यकर्तृत्वेन बुद्धौ स्थितेन एतत् शास्त्रं भुवि= पृथिव्याम्, व्याहृतम्= प्रोक्तम् स एतत् कार्यकर्ता दाक्षीपुत्र पाणिनेय: = पाणिनि: अस्तीति।।४०।।

२६. वेदपुरुषाङ्गपरिचय:, साङ्गवेदाध्ययनमाहात्म्यं च –

छन्द: पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।४१।।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।

तास्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।४२।।

चत्वारिंशत् पद्यपर्यन्तं वर्णा: तेषां स्वरत: कालत: स्थानात् आभ्यन्तरप्रयत्ना: बाह्यप्रयत्नाश्च वर्णानां कृता विभागा:, कतिपयै: प्रसक्तानुप्रसक्तविषयै: सह प्रतिपादिता:, एते मुख्या: शिक्षाग्रन्थविषया:। इदानीं शिक्षामाहात्म्यादिपरिशिष्टविषयप्रतिपादकं तत्त्वमुपस्थाप्यते। तथाहि– वेदस्य **पादौ** छन्द:। पाठ्यवस्तुगतस्वर परिमाणसम्बद्ध–विशेषनियमबोधकं पिङ्गलादिप्रणीतम् शास्त्रम्, वेदस्य **हस्तौ** कल्प:= शाखान्तरस्थोपसंहरणीयगुणोपसंहारपूर्वकं वैदिकयज्ञानुष्ठानक्रमविशेषादिकस्य ब्राह्मणग्रन्थगतिविधिवाक्यानुसारेण कल्पकं शाङ्खायनकात्यायनलाट्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं कथ्यते, वेदस्य **चक्षु:** ज्योतिषामयनम् = सूर्यादीनां ज्योतिषां गतेर्विज्ञानेन कालानुपूर्व यज्ञानुविधानज्ञानस्य साधनं शास्त्रं पञ्चसंवत्सरमयमित्यादिकं लगाधादिप्रोक्तं ज्योतिषशास्त्रम्।

श्रोत्रम् निरुक्तम्= व्याकरणेन व्याख्यातुमशक्यस्य पदपदार्थसम्बन्धस्य निरूपणाय सिद्धान्तरूपाणां प्रतिपादकं **यास्कप्रणीतं** शास्त्रम्। वेदस्य घ्राणं = नासिका तु शिक्षा= वर्ण स्वर= मात्रा स्थानकरणप्रयत्नानुप्रदा न रूप= वलसामसन्तानप्रतिपादकं **प्रतिशाख्यादिरूपं** शौनकादिप्रणीतम्, **मुखम्**= व्याकरणम्, वाक्यतदर्थसम्बन्ध ज्ञानस्य स्फुटप्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनपूर्वकै: तत्तदर्थसम्बन्धज्ञापनादिभिरुपकारकं शब्दानुशासनापरपर्यायं शाकटायनादिप्रणीतं शास्त्रं कथितम्। तस्मात् साङ्गमेव वेदमधीत्य अध्येता ब्रह्मलोके महीयते=पूज्यत इति।

२७. हस्तकार्य-स्वर- निर्देश प्रकारः-

उदात्तमाख्याति वृषोङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा।

उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव।।४३।।

उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम्।

निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम्।।४४।।

अङ्गुष्ठतर्जनीमूलस्थापिताग्रः सन् उदात्तं स्वरं सूचयति, उपान्याङ्गुलिमूल- स्थापिताग्रः सन् स्वरितं स्वरं सूचयति, मध्यमाङ्गुलितमूलस्थापिताग्रःसन् प्रचयं (एकस्वरः) स्वरं सूचयति, कनिष्ठिकामूलस्थापिताग्रः सन् अनुदात्तस्वरं सूचयति। ४३

उदात्त स्वरं तर्जन्यां सङ्केत्यं जानीयात् प्रचयस्वरम् (एकस्वरम्) मध्यमायामङ्गुल्यां सङ्केत्यं जानीयात् अनुदात्तं स्वरं कनिष्ठिकायां सङ्केत्यं जानीयात् स्वरितं स्वरम् अनामिकायां सङ्केत्यं जानीयात्। इति।।४४।।

२८. पदशय्या (उदात्तादिस्वरमूलकपदप्रस्तारः)

अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम्।

मध्योदातं स्वरितं द्व्युदात्तँ त्र्युदात्तमिति नव पदशय्याः।।४५।।

अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती।।

अग्निरित्यन्तोदात्तं, सोम इत्याद्युदात्तं, प्रेत्युदात्तं,

व इत्यनुदात्तम्, वीर्यं नीचस्वरितम्।

हविषां मध्योदात्तं, स्वरिति स्वरितम्।

बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तम्, इन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम्।।४६-४७।।

अन्तोदात्तं पदम्, आद्युदात्तः पदम्, उदात्तस्वरमात्रयुतं पदम्, अनुदात्तस्वरमात्रयुतं पदम्, क्रमेण अनुदात्तेन स्वरितेन च स्वरेण युतं पदम्, मध्येन उदात्तेन स्वरेण युतं पदम्, स्वरितस्वरमात्रयुतं पदम्, द्वाभ्याम् उदात्ताभ्यां युतं पदम्, त्रिभिरुदात्तैर्युतं पदम् इति **नव प्रकाराः** पदविशेषरूपाः स्वरावस्थितिः स्थानविशेषाः भवन्ति।।४५, ४६, ४७।।

एतेषामुदाहरणानि- अग्निः सोम, प्र, वः, वीर्यम्, हविषाम्, स्वः बृहस्पतिः, इन्द्राबृहस्पति इत्येतानि क्रमशः उदाहरणानि सन्ति।

२९. अनुदात्तदिस्वरस्थानतयोच्चारणविधानम् -

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः।

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्यो प्रचयः स्मृतः।।४८।।

अनुदात्तः स्वरः उरः प्रदेशे (हस्तं नीत्वा) उच्चारणीयो बोध्यः, उदात्तस्वरः शिरः प्रदेशे (हस्तं नीत्वा) उच्चारणीयः कथित, स्वरितस्वर कर्णमूलप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः प्रचयः स्वरः आस्यप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः इति स्मृतः कथितः।

३०. मात्राविशेषनिदर्शनानि-

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं चैव वायसः।

शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम्।।४९।।

चाषः-नीलपक्षपुरो ग्राम्यारण्यपक्षिविशेषः मात्राकालिकं शब्दं सम्प्रवदति, काकः द्विमात्रं शब्दं सम्प्रवदति, शिखी= मयूरः = त्रिमात्रं शब्दं सम्प्रवति, नकुल= बभ्रुः (नेवलाः) अर्धमात्रकं शब्द सम्प्रवदति। अत एतन्निर्दिष्टं श्रुत्वा तदनुसारमेव ह्रस्वादीनां वर्णानामुच्चारणं कर्त्तव्यमिति।

३१. कुतीर्थनिन्दा- ५०

कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम्।

न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्विषात्।।५०।।

कुतीर्थात्= अनधितसाङ्गवेदाद् उच्चारगुणदोषाभिज्ञाद् अयोग्यात् अध्यापकात् आगतम्, प्राप्तम्=अधीतं ज्ञानं दग्धरज्जुन्यायेन स्थितमाभासमात्रं, निवीर्यं = स्वकार्यासमर्थम्, वर्णविकलम्= अस्पष्टोच्चारित न मुक्तिसाधकं भवति। अर्थात् तादृशेन वेदपाठेन प्रकोपिताद् दुष्टसर्पादिव पापात् मुक्तिर्न भवति इति।

३२. सुतीर्थ प्रशंसा-

सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नातं सुव्यवस्थितम्।

सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते।।५१।।

सुतीर्थाद्- धर्माधिगतसाङ्गवेदकाद् उच्चारणगुणदोषभिज्ञाद् योग्यात् अध्यापकात् प्राप्तम् अधीत् = स्पष्टं स्वाम्नातम्= शुद्धरूपेणाभ्यस्तं सुव्यवस्थितम् सम्यक् कण्ठे स्थितम्, सुस्वरेण सुवक्त्रेण शोभनदन्तोष्ठादिवद् वदनेन प्रयुक्तं ब्रह्म वेदः, शब्देन अर्थेण प्रभावेण च राजते दीप्यते इति।।५१।।

३३. दुष्टोच्चारणे हानिः-

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्।।५२।।

अवक्षरं ह्यनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्।

अक्षताऽशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके।।५३।।

स्वरात् वर्णाद् वा अपकृष्टः (हीनः) मिथ्याप्रयुक्तः= अयथावदुच्चारितः मन्त्रः बुद्धिस्थं विवक्षितम् अभिधेयम् अर्थं न बोधयति, अयथावत् प्रयुक्तो वाग्वज्ररूपः स मन्त्रः स्वरदोषाद् दुष्टः इन्द्रशत्रुशब्द इव यजमानं हिनस्ति। तस्मात् दुष्टोच्चारणं न कर्तव्यम्। वर्णविकलतयोच्चारितो वेद उच्चारयितारम्, आयुष्यहीनं करोति स्वरविकारेणोच्चारितो वेद उच्चारयितारं रोगनिपीडितं करोति, उच्चारणविकृतब्रह्मरूपं वज्रम् मस्तके= उच्चारयितुः शिरसि पतति तस्मात् दुष्टोच्चारणन्न कर्त्तव्यमिति।।५३।।

३४. हस्तस्वर निर्देशावश्यकता-

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्।

ऋग्-यजुः-सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति।।५४।।

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम्।

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते।।५५।।

यो द्विजः हस्तहीनं - हस्तस्वरसङ्केतरहितम्, उदात्तादिभिः स्वरैः अकारादिभिर्वर्णैश्च विकलं वेदमधीयत

पादवद्धमन्त्र-गद्यमन्त्रगेयमन्त्ररूपैः ऋग्-यजुः-सामभिः प्लुष्टः स द्विजो वर्णवाह्यमनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपकीट-कृमिस्थावरविशेषादिकुयोनिं प्राप्नोति।।५४।।

अथ- यः उदात्तदिस्वैरैः अकारादिभिर्वर्णैः, अर्थज्ञानेन चाऽविकलं वेदं हस्तकृतस्वरनिर्देशनेन सह पठति स ऋग्-यजुः-समाभिः परिपूरितो ब्रह्मलोके ब्रह्मणः विद्वत्समाजे वा पूजितो भवति।

३५. शिक्षागुरुपरम्परा पाणिनिगौरखंञ्च-

शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद् दाक्षीपुत्राय धीमते।

वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः।।५६।।

येनाऽक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः।।५७।।

येन धातौ गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः।

तमश्चाऽज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः।।५८।।

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः।।५९।।

शङ्करः श्रुतिस्मृतिपुराणेभ्यो वाङ्मयेभ्यः सारं सङ्गृह्य कल्याणकारिणीं देवीं=द्योतनशीलां वर्णसमाम्नायरूपां वाणीं दाक्षीसुताय पाणिनये प्रादात् इति स्थितिः = निश्चयो बोध्यः। इयमेव पाणिनीयवैयाकरणानां धारणेति तात्पर्यम्।।५६।।

इत्थं येन शङ्कराद् वर्णसमाम्नायसूत्राणि प्राप्य सम्पूर्णं व्याकरणशास्त्रं प्रोक्तं= कथितं तस्मै पाणिनये मुनये नमः।।५७।।

येन शुद्धपदवाक्यरूपैः शब्दजलैर्जनानां वचनानि विमलानि कृतानि, अज्ञान जनितोऽन्धकारश्च निराकृतः तस्मै पाणिनये नमः इति।।५८।।

येन ज्ञानरूपया नेत्रतिमिरहरदिव्यया अञ्जनशलाकया अज्ञानाच्छादितचक्षुष्कस्य जनस्य नेत्रम् उद्घटितं तस्मै पाणिनये नमः।।५९।।

३६. पाणिनीयशिक्षापठनाधिकारिमाहात्म्यम् ६०

त्रिनयनमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतः सदा द्विजः।

स भवति धनधान्यकीर्तिमान् सुखमतुलं च समश्नुते दिवि।।६०।।

यो वेदाध्ययनार्थम् उपनीतो द्विजः (द्विजन्मा) नियमपालनेन पूतः सन् शङ्करवदननिर्गताम् एतां शिक्षां सदा पठति स इहलोके धन-धान्य कीर्तियुक्तो भवति। दिवि च सालोक्यमुक्तिरूपं परमं सुखं प्राप्नोति इति।

इति राजधरमिश्रलिखितया व्याख्यया सहिता पाणिनीयशिक्षा सम्पूर्णा।।